

PIOTR DASZKIEWICZ
Instytut Historii Nauki PAN
ORCID: 0000-0002-6631-100X

Rośliny lecznicze Rzeczypospolitej w pracach Jeana-Emmanuela Giliberta (1741–1814) – kilka refleksji na temat fitoterapii w *Exercitia phytologica*

The healing plants of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the works of Jean-Emmanuel Gilbert (1741–1814) – a few reflections on phytotherapy in *Exercitia Phytologica*

Summary

J.-E. Gilbert spent eight years (1775–1783), in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In Grodno, he created a medical school and the first natural history cabinet, botanical gardens in Horodnica and Vilnius, he was a professor of botany, pharmacy and natural history in Vilnius (1781). Supporter of the classification system of Carl Linnaeus, Gilbert was the author of the first of Lithuanian flora *Flora Lituana Inchoata* and some others publications dedicated to Lithuanian plants. Gilbert was not only a taxonomist and florist but also the author of a biogeographic (comparison of Lithuanian and Lyon vegetation) or ecological concepts (disparition and the appearance of species or the concept of the primary forest). In the Polish–Lithuanian Commonwealth he was also interested with diseases and organization of healthcare. In 1790 he published in Lyon *Exercita Phytologica*. J.-E. Gilbert gave a list of 40 species of Lithuanian medicinal plants. The information provided by J.-E. Gilbert is undoubtedly an interesting contribution for the history of medicinal plants in the first Polish-Lithuanian Commonwealth. The article presents and analyzes the list of given species.

Słowa kluczowe: historia botaniki, rośliny lecznicze, Jean-Emmanuel Gilibert, Rzeczpospolita Obojga Narodów

Keywords: History of Botany, Healing Plants, Jean-Emmanuel Gilibert, Polish-Lituanian Commonwealth

Pobyt w Rzeczypospolitej, działalność polityczna i badania naukowe J.-E. Giliberta doczekały się już wielu badań i opracowań. Swoistego rodzaju podsumowaniem kilkudziesięciu lat tych badań była konferencja pt. *Jean Emmanuel Gilibert (1741–1814) i jego rola w rozwoju historii naturalnej na Uniwersytecie Wileńskim* (Instytut Historii Nauki PAN im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów, 5–26 września 2014 r. w Warszawie), na której przedstawiono dotychczasowe badania na temat działalności tego uczonego¹. Szereg aspektów prac J.-E. Giliberta nie doczekało się jednak opracowania, a dotyczy to zwłaszcza zagadnienia roślin leczniczych.

Gilibert dzięki dorobkowi naukowemu był osobą wręcz idealną, by podjąć badania zagadnienia roślin leczniczych w Rzeczypospolitej. Polecony podskarbiemu królewskiemu Antoniemu Tyzenhausowi (1733–1785) przez Alberta von Hallera (1708–1777)² i Antoina Gouana (1733–1821)³ był już uznanym botanikiem i lekarzem. Przywiózł ze sobą bogaty zielnik A. Gouana i służące mu później do ilustrowania miedzioryty Pierre Richet de Bellevala (ok. 1555–1632). Dla potrzeb niniejszego artykułu warto przypomnieć, że był także pierwszym zarządzającym „droguier”, czyli zbiorem substancji leczniczych, Société de Médecine de Lyon, i to właśnie on organizował tę kolekcję w Lyonie.

W naszym kraju spędził aż osiem lat (1775–1783), w Grodnie utworzył Szkołę Medyczną i pierwszy gabinet historii naturalnej, ogrody botaniczne w Horodnicy (obecnie dzielnica Grodna) i Wilnie, był profesorem botaniki, farmacji i historii naturalnej (1781). Zwolennik systemu klasyfikacyjnego Karola Linneusza, autor pierwszej flory litewskiej⁴ zadedykowanej Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu

¹ P. Köhler, *Konferencja „Jean Emmanuel Gilibert (1741–1814) i jego rola w rozwoju Historii Naturalnej na Uniwersytecie Wileńskim”* (25–26 września 2014), Warszawa, „Wiadomości Botaniczne” 2014, nr 58(3/4), s. 182–164.

² Szwajcarski uczonec, lekarz i przyrodnik, autor poematów o Alpach, uznawany za jednego z twórców nowoczesnej fizjologii, korespondent Karola Linneusza.

³ Botanik, ichtiolog i lekarz, profesor Uniwersytetu w Montpllier, jako pierwszy we Francji zasrosował systematykę i nomenklaturę Karola Linneusza.

⁴ J.E. Gilibert, *Flora Lituania Inchoata Seu Enumeratio Plantarum Quae Circa Grodnam Collegit & Determinavit Joannes Emmanuel Gilibert*, Grodno 1781.

i szeregu prac botanicznych, przynajmniej w znacznej części poświęconych roślinom Rzeczypospolitej⁵.

Gilibert był nie tylko systematykiem i florystą, ale także autorem szeregu koncepcji biogeograficznych (porównanie flory litewskiej i lyońskiej) czy ekologicznych (ginięcie i pojawianie się gatunków, czy też koncepcja lasu pierwotnego). W Rzeczypospolitej interesował się także chorobami i organizacją służby zdrowia.

Większa część botanicznych prac J.-E. Giliberta nie zawiera informacji o leczniczych właściwościach roślin. Są to klasyczne osiemnasto- i dziewiętnastowieczne prace z podaniem opisu morfologicznego, okresu kwitnienia i miejsc występowania poszczególnych gatunków roślin. Wyjątkiem pod tym względem jest opublikowana w 1790 r. w Lyonie *Exercita Phytologica*⁶. Praca opublikowana została jeszcze w języku łacińskim. Podkreślmy, że w tytule J.-E. Gilibert zazaczył zwrot *usibus medicis, aut oeconomicis*, a także podkreślił, że pracę wykonał z własnego doświadczenia *propria auctoris experientia natis*. Nie do końca jednak wiadomo, co dokładnie oznaczało owo „z własnego doświadczenia”. Czy Gilibert odwoływał się tradycji ludowego ziołolecznictwa Rzeczypospolitej? Czy też jedynie stosował znane z Francji gatunki roślin na Litwie? Niektóre sformułowania pozwalają na stwierdzenie, że sprawdzał informacje otrzymywane bądź z literatury, bądź z ludowej praktyki. Pisał na przykład, że krwiściąg lekarski *Sanguisorbia officinalis* jest bezużyteczny w leczeniu świerzbu, nie potwierdzał także antypadaczkowego działania bielunia dziedzierzawy *Stramonium spinosum*⁷. Gilibert odwoływał się do dostępnych informacji z literatury. W *Exercitia phytologica* prostował błędy, np. podawane przez Gabriela Rzączyńskiego występowanie mandragory na Litwie. Zauważmy jednak, że przytaczana przez niego literatura ma charakter flor i zawiera bardzo niewiele informacji, o ile w ogóle takowe zawiera, na temat roślin leczniczych. Prawie nic nie wiemy

⁵ J.E. Gilibert, *Caroli Linnaei Botanicorum Principis Systema Plantarum Europae Exhibens*, Kolonia 1785; J.E. Gilibert, *Exercita Phytologica Quibus Omnes Plantae Europaeae; Quas Vivas Inventit In Variis Herbatationibus Seu In Lithuania, Galia, Alpibus, analisi nova proponuntur ex typo naturae describuntur, novisque observationibus aut figuris raris illustrantur : additis stationibus, tempore florendi, usibus medicis, aut oeconomicis, propria auctoris experientia natis*, Lyon 1790; J.E. Gilibert, *Le calendrier de Flore pour l'année 1778 autour de Grodno et pour l'année 1808 autour de Lyon*, Lyon 1809; J.E. Gilibert, *Histoires des Plantes d'Europe Et Etranères, Les Plus Communes, Les Plus Utiles Et Les Plus Curieuses*, Lyon 1787 i 1806.

⁶ J.E. Gilibert, 1790, op. cit.

⁷ Obecnie nazwa *Stramonium spinosum* Lam. 1779 jest synonimem *Datura stramonium* L. 1753.

na temat jego warsztatu pracy i sposobu opracowywania tej książki. Niewątpliwie używał swojego francuskiego doświadczenia, stosując i opisując rośliny znane mu z praktyk medycznych Lyonu i Montpellier. Informacje na temat ludowej medycyny na Litwie pojawiają się w jego pracach niezmiernie rzadko.

Informacje na temat leczniczego działania roślin są w *Exercitia phytologica* mniej lub bardziej kompletne. Przykładem w miarę kompletnej informacji może być opis ligustra pospolitego *Ligustrum vulgare*:

“Planta officinalis, tinctoria & oeconomica. Decoctum foliorum utile subforma gargarismatis contra anguinam aquosam, ad roborandas gingivas in scorbuto injectonon condemnanda pro suppressenda gonorrhoea post extincionem veneni. Non sustra praescriptum in saniosis & putridis; caute in diarrhoeis concedendum, specie morbi rite cognita. Infusio florum & aqua distillata commendada adversus fluxum album, gonohorream, inflammationes oculorum chronicas a fero acri, sed vires istae confirmande. Caeterum, folia, flores, baccae rite administratae egregios effectus promittunt”⁸.

Niekiedy, jak było to w przypadku bzu lilaka *Syringa vulgaris*, Gilibert pisał o leczniczych własnościach roślin, zaznaczając jednakże, że roślina jeszcze nie trafiła do aptek⁹. W przypadku babki piaskowej *Plantago psyllium*¹⁰, nie wymieniając jej jako rośliny leczniczej, załączył informację o leczniczym działaniu śluzu z jej nasion na zapalenia zewnętrzne i wewnętrzne, dyzenterię, zapalenia dróg moczowych i spojówek.

W *Exercitia phytologica* J.-E. Gilibert wymienił 40 gatunków litewskich roślin leczniczych (na Litwie opisał około 1200 gatunków roślin¹¹). Jako rośliny lecznicze uznawał tylko te, które stosowano w Rzeczypospolitej. Sama wiedza o własnościach leczniczych nie była dla tego autora wystarczająca, aby uznać gatunek za „roślinę leczniczą”. Nie jest to liczba zawrotna. Niemniej informacje podane przez J.-E. Giliberta są niewątpliwie ciekawym przyczynkiem dla historii roślin leczniczych w Pierwszej Rzeczypospolitej.

Lista gatunków została podana w załączonej tabeli. Wszystkie nazwy botaniczne podane są w nomenklaturze J.-E. Giliberta. Dzisiaj są

⁸ J.E. Gilibert, *Exercita Phytologica Quibus Omnes...*, op. cit., s. 3.

⁹ Ibidem, s. 2.

¹⁰ Używana orzez Giliberta nazwa *Psyllium ramosum* i *Plantago ramosum* to synonim *Plantago indica* L., 1759.

¹¹ A. Ričkienė, *The contributions of the J.E. Gilibert to the studies of Lithuanian flora*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2015, nr 61, s. 69–94.

to często nazwy traktowane jako synonimy. Gatunki przedstawione są w kolejności podanej przez Giliberta, zgodnie z zastosowanym przez niego systemem klasyfikacyjnym.

Bibliografia

- Gilibert J.-E., *Flora Lituanica Inchoata Seu Enumeratio Plantarum Quae Circa Grodnam Collegit & Determinavit Joannes Emmanuel Gilibert*, Grodno 1781.
- Gilibert J.-E., *Caroli Linnaei Botanicorum Principis Systema Plantarum Europae Exhibens*, Kolonia 1785.
- Gilibert J.-E., *Exercita Phytologica Quibus Omnes Plantae Europae; Quas Vivas Inventit In Variis Herbationibus Seu In Lithuania, Gallia, Alpibus, analisi nova proponuntur ex typo naturae describuntur, novisque observationibus aut figuris raris illustrantur : additis stationibus, tempore florendi, usibus medicis, aut oeconomicis, propria auctoris experientia natis*, Lyon 1790.
- Gilibert J.-E., *Le calendrier de Flore pour l'année 1778 autour de Grodno et pour l'année 1808 autour de Lyon*, Lyon 1809.
- Gilibert J.-E., *Histoires des Plantes d'Europe Et Etranères, Les Plus Communes, Les Plus Utiles Et Les Plus Curieuses*, Lyon 1787 i 1806.
- Köhler P., *Konferencja „Jean Emmanuel Gilibert (1741–1814) i jego rola w rozwoju Historii Naturalnej na Uniwersytecie Wileńskim” (25–26 września 2014)*, Warszawa. „Wiadomości Botaniczne” 2014, nr 58(3/4).
- Ričkienė A., *The contributions of the J.E. Gilibert to the studies of Lithuanian flora*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2015, nr 61.
- Rzeczyński G., *Historia naturalis curiosa regni Poloniae, Magniducatus Lituaniæ, Annexarum; provinciarum, in Tractatus XX divisa : Ex scriptoribus probatis, servata primigenia eorum phrasi in locis plurimis, ex M.S.S. variis, Testibus oculatis, relationibus side dignis, experimentis, Desumpta Operâ P. Gabrielis Rzeczyński, Sandomierz 1721*.

Nazwa wernakularna	Nazwa gatunkowa	Zastosowanie
Ligustr pospolity	<i>Ligustrum vulgare</i>	Dekokcja z liści do płukania gardła w przypadku anginy, wzmacnia dziąsła w przypadku szkorbutu, infuzja z kwiatów i destylat przeciwko ropieniu, rzeżączce, chronicznemu zapaleniu oczu
Kalina koralowa	<i>Viburnum opulus</i>	Litwini spożywają jagody z miodem
Czarny bez	<i>Sambucus nigra</i>	Owoce dla wielu przewlekłych chorób, także przeczyszczające, kwiaty napotne, sok z liści jest moczopędny i przeczyszczający, napar z kwiatów przeciwgorączkowy, sok z jagód przeciwko ostrym zapaleniom
Bez hebd	<i>Sambucus ebulus</i>	Własności jak poprzedniego gatunku, lecz intensywniejsze, wyciąg z jagód pomaga przy zaparciach, dekokcja z liści i korzenia jest przeczyszczająca, lekko prażone liście stosowane są jako okłady na reumatyzm i opuchlizny
Wawrzynek wilczełyko	<i>Daphne mezereum</i>	Wyciąg z jagód stosowany jest zewnętrznie na rakowate owrzodzenia, dekokcja z jagód, a bardziej jeszcze z nasion jest trująca, powoduje gwałtowne wymioty, dyzenterię, bóle brzucha, konwulsje, śmierć
Borówka czarna	<i>Myrtillus niger</i> synonim <i>Vaccinium myrtillus</i>	Na Litwie konsumuje się ich dużą ilość, w chorobach stosowana jako środek ściągający, owoce używane na dyzenterię
Borówka brusznica	<i>Vaccinium vitis idaea</i>	Często stosowana na Litwie, wraz z sokiem z rokitnika, także do leczenia wysokich gorączek i jako środek antybólowy
Żurawina błotna	<i>Oxycoccus quadripetala</i>	Stosowana na przeziębienia i zapalenia
Czosnek niedźwiedzi	<i>Arbutus acerbus</i> synonim <i>Arbutus uva ursi</i>	Roślina z odżywczą wydzieliną. Wodny wyciąg z liści jest gorzki i ściągający. Roślina stosowana na owrzodzenia; leczy drogi moczowe, pomaga w usuwaniu kamieni
Przytulia czepna	<i>Galium aparine</i>	Służy do leczenia skrofuiłów. Dekokcja z korzenia pomaga przy opuchnięciach brzucha dzieci
Babka zwyczajna	<i>Plantago major</i>	Dekokcja z liści i korzeni służy do leczenia kaszlu z krwią, dyzenterii, rozstrojów żołądka, ropieni
Krwiściąg lekarski	<i>Sanguisorba major</i>	Pomocny przy chronicznych rozstrojach żołądka, pomaga w wydalaniu podejrzanej krwi, bezużyteczny w leczeniu świerzbu
Kanianka pospolita	<i>Cuscuta major</i>	Chwalona za działanie na żółtaczkę, reumatyzm, chropowatość i choroby skóry, nie leczy sama, lecz ma działanie wspomagające
Nawrot lekarski	<i>Lithospermum majus</i> synonim <i>Lithospermum officinale</i>	Środek pomocniczy na bóle i zapalenia u dzieci, działa na wydzielenie moczu

Nawrot polny	<i>Lithospermum minus</i> synonim <i>Buglossoides arvensis</i>	Środek na zapalenie płuc
Farbownik lekarski	<i>Anchusa angustifolia</i> synonim <i>Anchusa officinalis</i>	Sok i dekokcja pomocne w leczeniu kataru, pomocna w leczeniu zapaleń, ale nie dyzenterii
Ostrzeń pospolity	<i>Cynoglossum foetens</i> synonim <i>Cynoglossum officinale</i>	Destylat jest narkotyczny, roślina pomocnicza do leczenia wielu chorób, reumatyzmu, zapaleń oskrzeli, dekokcja na rozstroje żołądka i bóle klatki piersiowej
Miodunka płamista	<i>Pulmonaria officinalis</i>	Na zapalenie klatki piersiowej i płuc
Żywokost lekarski	<i>Consolida major</i> synonim <i>Symphytum officinale</i>	Na krwawe plwociny, bolesne krwotoki, na kolki i bóle brzucha, dekokcja z liści na bóle klatki piersiowej i dyzenterię, dekokcja z korzeni na chropowatość skóry i owrzodzenia
Ogórecznik lekarski	<i>Borrago aspera</i> synonim <i>Borrago officinalis</i>	Sok i dekokcja przynoszą ulgę przy przewlekłych chorobach, zapaleniach opłucnej i klatki piersiowej, gorączkach z katarzem
Żmijowiec zwyczajny	<i>Echium tuberculatum</i> synonim <i>Echium vulgare</i>	Na kaszel, bóle klatki piersiowej. Przesady i doktryna znaków sprawiają, że wierzy się, że roślina ta jest skuteczna na ukąszenia węży
Kurzyśląd polny	<i>Anagallis Phoenicea</i> synonim <i>Anagallis arvensis</i> a raczej <i>Lysimachia arvensis</i>	Dekokcja i sok z liści są użyteczne na katar i bóle gardła, stosowana na świerzb
Tojeść rozesłana	<i>Nummularia repens</i> prawdopodobnie <i>Lysimachia nummularia</i>	Stosowania na krwawienia i spienienia krwi, leczy rostroje żołądka i dyzenterię, dekokcja skuteczna na starcze owrzodzenia
Tojeść kropkowana	<i>Lysimachia paniculata</i> synonim <i>Lysimachia vulgaris</i>	Dekokcja działa na krwotoki, rozstroje żołądka, dyzenterie, wrzody
Pierwiosnek lekarski	<i>Primula odorata</i>	Infuzja z kwiatów i destylat są stosowane przeciwko paraliżowi i przewlekłym chorobom, suszona infuzja w winie i sproszkowany korzeń są stosowane na bóle stawów

Bobrek trójlistkowy	<i>Menyanthes trifoliata</i>	Na chroniczne choroby, żółtaczkę, choroby krążenia, dekokcja na owrzodzenia
Centuria pospolita	<i>Centaurium umbellatum</i>	Stosowana przeciwko licznym chorobom. Dekokcja przeciwko owrzodzeniom
Goryczka krzyżowa	<i>Cruciata verticillata</i> synonim <i>Gentiana cruciata</i>	Dekokcja na duże owrzodzenia, sproszkowany korzeń z sokiem cytrynowym jest stosowany na paroksyzmy
Psianka słodkogórz	<i>Dulcamara lignosa</i> synonim <i>Solanum dulcamara</i>	Sok z liści i dekokcja stosowane zewnętrznie na zapalenia i zrogowacenia, infuzja na schorzenia płuc i owrzodzenia
Ziemniak	<i>Solanum tuberosum</i>	Mąka ziemniaczana służy do okładów na zapalenia i bolesne hemoroidy
Tytoń	<i>Tabacum ovato folio</i>	Sproszkowane liście stosowane są na apopleksję, palenie tytoniu jest użyteczne przy niektórych schorzeniach m.in. cholera
Bieluń dziedzierzawa	<i>Stramonium spinosum</i> synonim <i>Datura stramonium</i>	Roślina narkotyczna i trująca, maść z liści na ostre bóle hemoroidów, nie potwierdza działania antypadaczkowego
Dziewanna wełnista	<i>Verbascum lanatum</i>	Infuzja z kwiatów pomaga na dyzenterię, rozstroje żołądka, kolki i kaszel
Powój pospolity	<i>Convolvulus major</i>	Sok jest przeczyszczający, stosowany na obrzęki
Powój trójbarwny	<i>Convolvulus minor</i>	Sok jest przeczyszczający
Trojeść amerykańska	<i>Asclepias alba</i> to prawdopodobnie synonim <i>Asclepias syriaca</i>	Przeciwko tumorom, skrofułom, napotny i pomagający w miesiączkowaniu
Jarnik solankowy	<i>Samolus valerandi</i>	Na szkorbut i owrzodzenia
Szczawik zajęczy	<i>Oxalis acetosella</i>	Liście przypominają smakiem cytrynę, syrop na gorączki, zucie liści zalecane jest na szkorbut
Śláz dziki	<i>Malva erecta</i> prawdopodobnie synonim <i>Malva sylvestris</i>	Dekokcja z korzeni zawiera dużą ilość śluzu
Kozłek lekarski	<i>Valeriana pin-nata</i> prawdopodobnie synonim <i>Valeriana officinalis</i>	Dekokcja jest napotna, zmniejsza złośliwe gorączki